

AURELIA FLORESCU

•

CARTEA ROMÂNEASCĂ DIN SECOLUL AL XVII-LEA
ÎN JUDEȚUL DOLJ

Lucrările dedicate istoriei locale, cele mai recente fiind *Istoria Craiovei*¹, redactată de un colectiv de autori, și *Istoria învățămîntului în Oltenia*², avînd ca autori pe N. Andrei și Gh. Părnucă, conțin știri sumare referitoare la cultura secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, care a fost cercetată și valorificată mai puțin. În realitate, și în sudul Olteniei s-a dezvoltat o viață spirituală remarcabilă, la fel cu cea care a existat în nordul Olteniei în centrele Tismana, Cozia, Govora, Hurez, Bistrița. Tipăriturile secolului al XVII-lea au pătruns pe teritoriul actualului județ Dolj începînd din chiar acel secol, prezentul studiu propunîndu-și să trateze două aspecte esențiale legate de circulația lor : în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cu implicații directe asupra dezvoltării concomitente a unei vieți spirituale unitare pe întreg teritoriul locuit de români și în secolul al XX-lea cu scop de teaurizare.

În județul Dolj se păstrează un număr de douăsprezece titluri în treizeci și cinci de exemplare, enumerate în ordinea cronologică a apariției lor³ : *Antologhion*, Cimpulung, 1643, (1), *Carte românească de învățătură*, Varlaam, Iași, 1643, (2), *Evangelhie învățătoare*, Mănăstirea Dealul, 1644, (2), *Triodion*, Tîrgoviște, 1649, (1), *Îndreptarea legii*, Tîrgoviște, 1652, (4), *Evangelhie*, București 1682, (6), *Apostol*, București, 1683, (9), *Biblia*, București, 1688, (2), *Evangelhie greco-română*, București, 1693, (3), *Evangelhie*, Snagov, 1697, (3), *Manual despre cîteva nedumeriri...*, Kharyophylles, I., Snagov, 1697, (1), *Carte sau lumină*, Maxim Peloponesianul, Snagov, 1699, (1). Ele se află în prezent la șapte deținători : Biblioteca județeană — cinci ; Muzeul Olteniei — patru ; Arhivele Statului Craiova — un exemplar ; Liceul Nicolae Bălcescu — două ; unitățile de cult — douăzeci și unu ; persoane fizice — două.

1. Craiova, 1977.

2. Craiova. 1977.

3. Cifra din paranteză indică numărul exemplarelor.

Primele cinci titluri din care s-au păstrat zece exemplare au fost tipărite între anii 1643—1652, în prima perioadă⁴ a tiparului secolului al XVII-lea, trei fiind în limba română iar două în limba slavonă. Din cele zece exemplare, numai două au circulat în județ în secolul al XVII-lea, deci imediat după tipărirea lor : *Evanghelia învățătoare*, Mănăstirea Dealul, 1644, găsită în satul Damian, comuna Sadova, și *Indreptarea legii*, Tîrgoviște, 1652, găsită în satul Bădoși, comuna Brătovoesti. Acestea au fost cele mai valoroase cărți din cele douăzeci și două apărute în prima jumătate a secolului al XVII-lea în Muntenia⁵, deoarece erau în limba română și, după cum spunea Nicolae Cartoian, „țineau locul de predici și care, nu aveau nici o noimă să fie citite într-o limbă necunoscută“⁶. Celelalte opt exemplare au intrat în județ în perioada contemporană, cu scop de teaurizare.

Perioada a doua din istoria tiparului secolului al XVII-lea este reprezentată prin șapte titluri în douăzeci și cinci de exemplare tipărite în Muntenia între anii 1682—1699. Dintre acestea au circulat în epocă, în județ, douăzeci de exemplare iar cinci în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Față de prima perioadă, numărul cărților care s-au păstrat din a doua perioadă este cu mult mai mare ilustrind o dezvoltare deosebită a culturii doljene la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Se remarcă, o dată cu pătrunderea *Evangheliei* de la 1682 și a *Apostolului* de la 1683, o a doua treaptă în procesul de introducere a limbii române în cultul ortodox. În unele sate necesitățile au fost acoperite cu *Evangheliile* tipărite la București, în 1693, și la Snagov, în 1697, aduse destul de repede după apariția lor. Acestora li s-au alăturat două exemplare din *Biblia* de la București, din 1688 — marea operă care a încununat activitatea din epoca lui Șerban Cantacuzino și a inaugurat domnia lui Constantin Brîncoveanu — sinteză a unor strădanii cărturărești de trei veacuri pentru transpunerea ei în limba națională.

Majoritatea cărților conțin însemnări care ne dau posibilitatea să stabilim proveniența lor, circulația în teritoriu, mărturie a schimbului de valori culturale ale românilor de pretutindeni. Din notațiile care dau informații referitoare la motivele pătrunderii cărților în județ și la cei care le-au răspîndit, reiese o politică culturală clară a domnitorilor precum și un interes deosebit față de produsele tiparnițelor. În această infuzie de cultură din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea pînă la începutul secolului al XIX-lea, merite deosebite au avut domnitorii Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu care s-au îngrijit nu numai de organizarea tipografiilor în Muntenia dar și de înzestrarea a cît mai multe localități cu produsele lor. Astfel, *Evanghelia* de la 1682 și *Apostolul* de la 1683 au fost

4. Secolul al XVII-lea a cunoscut două perioade distincte în istoria tiparului : 1635—1656 și 1673—1716 ; dat fiind că ne-am propus, în prezentul studiu, să prezentăm cărțile secolului al XVII-lea, ne-am oprit la anul 1700 din cea de a doua perioadă.

5. Cifra este redată pe baza datelor oferite de *Bibliografia românească veche*, lucrare editată de Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu precum și de *Contribuții la Bibliografia românească veche*, lucrare întocmită de D. Poenaru tipărită la Tîrgoviște în anul 1973.

6. *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980, p. 389.

făcute danie de către însuși Șerban Cantacuzino localităților Birca⁷, Tîrnăvița⁸, Craiova⁹. De numele lui Constantin Brîncoveanu se leagă înzestrarea a trei sate alăturate — Gioroc, Viriți, Leu — cu *Evanghelia* tipărită la Snagov în 1697, înzestrare prilejuită de cumpărarea moșiiilor Puțuri-Bratovoiești și a satelor amintite pentru mănăstirea Hurez¹⁰.

Cărțile au pătruns în județ și prin cumpărarea lor de către diferite persoane care le-au donat pentru a fi folosite în efectuarea serviciilor către populație. Astfel, satul Gioroc a fost înzestrat de „titorii cei bătrîni”¹¹ cu o *Evanghelie* tipărită la Snagov în 1697; *Apostolul* de la 1683 existent la Crețești a fost cumpărat de egumenul Cleontie¹²; preotul Ioan Hartofilax al Bucureștilor a cumpărat și dăruit satului Leu o *Evanghelie* de la 1697¹³; Costantie din București a dăruit satului Piscu Sadovei o *Evanghelie*¹⁴ de la 1682; *Evanghelia învățătoare*¹⁵ de la 1644 a fost dăruită satului Drânic de „coconul Nițu” care o cumpărase, probabil, în acest scop, de la Ștefan Cojocariu din Rojiște; *Evanghelia*¹⁶ tipărită la București în 1693 a fost dăruită unei unități din Craiova de Cîrstea fiul lui Hagi Iovipali din Rîmnic.

Un număr de treisprezece cărți au circulat, în veacurile precedente, într-un spațiu care se întinde în afara granițelor județului Dolj, dintr-un sat într-altul, contribuind la întărirea unității de limbă a poporului român. Semnificativă este circulația, în Transilvania, a *Cazaniei* lui Varlaam tipărită la Iași în anul 1643 — exemplar aflat în prezent la Biblioteca județeană. După apariție, ea a fost cumpărată de un anume „Vlaicu Ștefan din Fechet”¹⁷, apoi a ajuns la Pusta Răstolțului de unde a fost împrumutată localității Zutor „pînă cînd i-oru fi în stare de a-și cumpăra alta”¹⁸; mai tirziu *Cazania* se găsea în proprietatea lui Andrei¹⁹, în anul 1802 la Stan Ioan²⁰ iar în anul 1837 la Alex. Dt. Suhuc (?) din Sumuleu²¹. Celălalt exemplar al *Cazaniei* lui Varlaam²² a fost folosit timp de peste un secol într-un mare centru cultural — Iași; în anul 1779 se afla în același

7. Ionescu I., *Insemnări pe cărți vechi bisericești de ritual. 3. Biserica Sf. Nicolae Dorobănti orașul Craiova*, în Mitropolia Olteniei, 7—8, 1957, p. 52b.

8. Cartea se află la Muzeul Olteniei Craiova.

9. f. 3—6; cartea se află la Biblioteca județeană, inv. III 1027.

10. Nicolaescu-Plopșor, S. C. și Sucu, I. *Documente privitoare la moșiile Bratovoiești, Gioroc și Puțuri din Dolj*, Oltenia, II, 1941, p. 16—41.

11. f. 1—18; cartea se află în prezent la Arhiepiscopia Craiovei, inv. 386.

12. f. 4 v; Biblioteca județeană, inv. III 1019.

13. f. 6 v—26; Cartea se află la biserica din satul Bădoși.

14. Forțaș II; Cartea se află la Arhiepiscopia Craiovei, inv. 202.

15. p. 788; cartea se află în satul Damian comuna Sadova.

16. f. 2—4; Cartea se află la biserica Madona Dudu din Craiova.

17. f. 140—147; Biblioteca județeană, inv. IV 1073.

18. f. 285; *Ibidem*.

19. f. 294; *Ib*.

20. f. 67 (II); *Ib*.

21. f. 218 v.; *Ib*.

22. Exemplarul se află la Arhiepiscopia Craiovei, inv. 307 și a intrat în fosta colecție Firmilian în anul 1954.

loc fiind legat, pentru a doua oară, cu bani adunați de la obștea din Vamă datorită uzurii după o folosință atît de îndelungată²³.

Trei exemplare din *Indreptarea legii* tipărită la Tîrgoviște în anul 1652 au intrat în județ între anii 1960—1980. Cel de la Biblioteca județeană²⁴ se găsea, în secolul al XVII-lea la „feciorul po(pii) Pătru ot Nucet”²⁵, în anul 1727 era în proprietatea lui Paraschiva Căplescu „ispravnic Drăgăneștilor în satul dumnealui vel cămăraș”²⁶ iar în anul 1852 se afla în „orașu București” cînd „s-a prenoit și s-a prefăcut”²⁷, adică s-au completat filele rupte și s-a legat din nou. Celelalte două exemplare provin din două centre vechi de cultură din Oltenia : Cozia și Ocnele Mari. O însemnare pe exemplarul cu numărul de inventar 331 arată că „Pravila au fost a sfintei mănăstiri Cozii”²⁸. În timpul domniei lui Nicolae Mavrogheni (1786—1790), cînd țările române au devenit teatrul operațiunilor militare, după izbucnirea războiului ruso-austro-turc și ocuparea Coziei²⁹, cartea a fost luată de turci iar mai tirziu răscumpărată de la ei de Mina Nechifor Rîmniceanu. Că exemplarul nu a făcut cale întoarsă la Cozia, o dovedește *Lista de manuscriptele și cărțile tipărite găsite în sfînta mănăstire Cozia*, întocmită de Alexandru Odobescu și aduse la Ministerul Cultelor din București în anul 1861. Printre cele douăzeci de cărți apreciate ca fiind deosebit de valoroase, nu figurează nici un exemplar din *Indreptarea legii*³⁰. Exemplarul cu numărul de inventar 241 din *Indreptarea legii* se afla „în zilele prea luminatului domn Io Constantin Vo(evo)d Brîncoveanu, leat 7210 (1702) fev(ruarie) 21”³¹ la Ocnele Mari.

Antologhionul tipărit la Cîmpulung în 1643 și *Triodionul* de la Tîrgoviște din 1649 nu conțin nici un însemn de proprietate sau care ar putea aduce lămuriri asupra locurilor pe unde au circulat iar *Carte sau lumină* tipărită la Snagov în 1699 conține o însemnare³² din care se deduce că în jurul anului 1800 se afla la Neamț.

Manualul despre cîteva nedumeriri și soluțiuni... de Ioan Karyophilles, tipărit la Snagov în 1697, a intrat în inventarul Liceului Nicolae Bălcescu o dată cu alte cărți provenite de la Biblioteca Colegiului Sf. Sava din București.

O *Evangelhie* de la 1682 din inventarul Muzeului Olteniei și cele două exemplare ale *Bibliei* tipărite la București în anul 1688 au circulat, după apariție, în județul Dolj. *Biblia* din inventarul Bibliotecii județene provine

23. f. 30—49.

24. Exemplar provenit din colecția N. Vasilescu-Capsali aflată în București.

25. f. 424 ; precizăm că este vorba de Nucetul de Dîmbovița conform Giurescu, Const. C., *Două monumente religioase din veacul al XIV-lea: Nucetul sau Cozia din Vilcea și Nucetul din Dîmbovița*, Mitropolia Olteniei, 1—4, 1961, p. 38—49.

26. f. 424 v.

27. Forzaț II.

28. f. 424

29. *Ib.*

30. Odobescu, Alexandru, *Opere*, vol. II, București, 1967, p. 429.

31. p. 476.

de la Fundația Al. și Aretia Aman³³ dar, înainte de a intra în cunoscuta colecție, a fost folosită în vreunul din satele județului urmînd calea Apos-tolului de la 1683 provenit de la Crețești. La fel, *Biblia* din inventarul Liceului Nicolae Bălcescu, achiziționată în 1878 cu 60 de franci³⁴, se afla într-unul din satele județului în anul 1797 „în zile(le) prea luminatului domn Io Costandin (Hangerli, n.n.) Voivod“³⁵.

Este greu de crezut că, în secolul al XVII-lea, în raza teritorială a actua-lului județ Dolj au existat numai cele douăzeci și două de cărți care s-au păstrat pînă astăzi. Erau cunoscute, încă din secolul al XVI-lea, în regiune sudică a Olteniei centrele culturale de la Jitianu, Coșuna sau Bucovățul, Segarcea, Sadova, Crețești ș.a. În lucrarea *Fundațiunile religioase ale Olteniei*³⁶, I. Donat remarcă existența lor ca și a altora precum Bistreț, Boanta, Mischii, Grecești, Rojiște, Preajba, Dilga, Sălcuța, Trocaia, Popinzălești, Teslui. Numărul lor a fost mai mare dar, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în urma războaielor purtate pe acest teritoriu între ruși, turci și austrieci, în urma invaziilor și a jafurilor repetate ale cetelor de turci din sudul Dunării, ele au fost părăsite, ruinîndu-se treptat. Cărțile care le aparțineau au avut aceeași soartă. Spre exemplu, *Indreptarea legii*, tipărită la Tirgoviște în 1652, care se afla la Segarcea în secolul al XVII-lea, a fost semnalată de curînd în județul Arad³⁷, iar la sfîrșitul secolului al XVII-lea circula prin Banat ; o *Evanghelie* tipărită la București în 1682 a fost transferată temporar, împreună cu mai multe cărți, spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, din satul Bîrca³⁸ la Bistreț datorită unui incendiu.

Cărțile din secolul al XVII-lea și o mare parte din însemnările de pe ele se constituie într-o mărturie prețioasă pentru dovedirea existenței unor centre culturale mai vechi decît cele cunoscute pînă în prezent în județul Dolj. Astfel sînt satele Drănic și Ostroveni care în anul 1791 își împrumutau o *Cazanie* prin intermediul unui „grămătic David“³⁹, Bîrca și Bistreț⁴⁰ care înainte de anul 1729 adăposteau pe rînd o *Evanghelie* de la 1682 — circulație provocată de un incendiu, Preajba⁴¹ și Puțuri⁴² unde,

32. f. 1—2 ; Cărțile se află la Arhiepiscopia Craiovei.

33. Nica, Gabriela și Nedelcea, Tudor, *Manuscrise și cărți vechi*. Catalog. Craiova, 1977.

34. Coperta II interior.

35. f. 4 nenumărată.

36. Arhivele Olteniei, 1936, p. 266—268.

37. *Valori bibliofile românești din colecții arădene*, Catalog. Arad, 1981.

38. Ionescu, I. *Art. cit.*, Mitropolia Olteniei, 7—8, 1957, p. 526.

39. f. 231 ; *Catagrafia Episcopiei Rîmnîcului*, Mitropolia Olteniei 5—6 ; 1965, p. 441—442.

40. Se cunoaște că biserica din Bîrca a fost construită între anii 1801—1803 (Stoicescu, N., *Bibliografia*, I, p. 88).

41. Crețeanu, Radu, *Schituri oltenec necunoscute*, Mitropolia Olteniei 1—2, 1963, p. 46, 50—51, 75—76.

42. Biserica Sf. Gheorghe Nou din Craiova a fost construită de zid în anul 1755, dar pe locul alteia de lemn, ce fusese ridicată în 1722 (*Anuarul Mitropoliei Olteniei*, Craiova, 1941, p. 159—160). Cartea în discuție provine de la Puțuri, avînd însemnări semnate de „Spiridon ieromonah ot Puțuri“. Vezi și Crețeanu, Radu, *Schituri oltenec necunoscute*, Mitropolia Olteniei, 1—2, 1963, p. 42—44.

imediat după tipărire, a apărut cite o *Evanghelie* de la 1693, satele Viriți⁴³ și Gioroc⁴⁴ unde, destul de repede după apariție se afla cite un exemplar din *Evangelhia* de la 1697.

Din însemnările de pe cărți rezultă prezența și în județul Dolj, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, a unor grămăticii, logofeți, scriitori, dascăli care scriau în limba română cu caractere chirilice. Titlul de logofăt întâlnit mai des era purtat de cunoscătorii de carte, laici, care erau angajați să copieze diverse documente și chiar să învețe pe alții să scrie și să citească. Ei au notat impresiile despre diverse evenimente din viața lor sau a oamenilor din jur, notații care se constituie în adevărate documente. Astfel sînt „dascălu din Crețești, Vladu” care semna, în anul 1715, pe *Apostolul* de la 1683, logofătul Radu care și-a lăsat semnătura într-o propoziție neterminată pe *Evangelhia învățătoare*⁴⁵ din 1644, carte găsită în satul Damian, Drăghici din Craiova „biv logofăt za vist(erie)”⁴⁶ semnat în anii 1764—1765 pe un exemplar din *Îndreptarea legii* ce a circulat la Timburești, pe moșia unor descendenți ai familiei Calețeanu. Dintr-o notă⁴⁷ făcută pe *Evangelhia învățătoare* de la 1644 avem știri despre „logofātu Ștefan Cojocariu ot Rojiște” care a cumpărat cartea în anul 1791. Despre „Matei dascălu ot Craiova”⁴⁸ aflăm din *Evangelhia* de la 1697, pe care o legase în anul 1834 pentru locuitorii satului Bădoși. *Apostolul* de la 1683, provenit de la Crețești, conține citeva nume de „învățători” care au activat între anii 1715—1825 : alături de dascălul Vlad, citat mai sus, își scriu numele, în anul 1821, „logofātu Miuță sin Preda logofātu”⁴⁹, iar în anul 1825 „logofātu Gheorghe”⁵⁰ din Craiova. Și mai concludentă este însemnarea făcută de un tinăr, Alexandru, în anul 1814 : „și am scris eu (...) cînd am învățat pre acest Apostol cînd am fost de cincisprezece ani”⁵¹. Despre „grămăticu David ot Ostroveni”⁵² care luase o *Cazanie* din satul Drânic înainte de anul 1791 amintește însemnarea făcută pe o *Evanghelie învățătoare* tipărită în anul 1644, ajunsă în prezent în satul Damian. Însemnarea de pe *Evangelhia* de la 1693 datorată lui „Gheorghe dascălu ot Preajba” poate fi o dovadă că școala înființată de Hagi Stan Jianu, cunoscută a fi prima din Muntenia, întreținută prin contribuția locuitorilor, era încă în activitate în anul 1814⁵³.

43. Din *Catagrafia* de la 1838 se cunoaște că biserica din satul Viriți a fost „făcută din nou” de Chiriac Jianu în 1735. Vezi și Căncea, Ioan V., *Biserici din Craiova și împrejurimi*, Oltenia, 1941, p. 126.

44. f. 1—18.

45. f. 37 v—38.

46. f. 71 și 159.

47. p. 788.

48. Forzaț I.

49. f. 139.

50. f. 100 v.

51. f. 18 v.

52. p. 231.

53. Donat, I., *Cîteva școli de sat în Oltenia înainte de 1800*, Arhivele Olteniei, 1931, p. 320—322.

Însemnările de pe cărți se adresau unui cerc mai larg de cititori, ceea ce constituie o recunoaștere a faptului că existau, în sate ca și în Craiova, tineri și vîrstnici, știutori de carte. Astfel, aproape fiecare notă se termină cu o formulă, foarte puțin diferită de la o carte la alta, de genul „cei ce vor ceti să mă pomenească”, alături de îndemnul pentru păstrarea cărții.

Succinta analiză a tipăriturilor din secolul al XVII-lea existente în județul Dolj ne permite să concluzionăm că :

1. În secolul al XVII-lea, în județul Dolj, ca pe întreg teritoriul locuit de români, limba slavonă din tipărituri a fost înlocuită treptat cu limba română, care era instrumentul de comunicare între locuitori, prin pătrunderea tipăriturilor de la Govora, Mănăstirea Dealul, Tîrgoviște, București, Snagov — toate din Muntenia.

2. Cărțile tipărite în limba română, *Evanghelia învățătoare*, Mănăstirea Dealul, 1644, *Îndreptarea legii*, Tîrgoviște, 1652, *Apostolul*, București, 1683, au fost folosite pentru învățătura tinerilor, au servit la educarea clericilor și mirenilor, prin preceptele pedagogice și recomandările de bună purtare pe care le cuprindeau.

3. Începînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea, învățătura de carte a cunoscut o mai mare răspîndire în Craiova și în satele Preajba, Damian, Rojiște, Bădoși, Timburești, Crețești, Gioroc, Birca, Bistret, Castranova, Puțuri, Raeți, Melinești, Ghindeni, Segarcea din județul Dolj.

4. Spre sfîrșitul secolului al XVII-lea și în județul Dolj a pătruns influența grecească, dar cu rază limitată de acțiune, în cîteva centre marcate prin existența *Evangheliei* greco-române apărute la București în anul 1693.

LE LIVRE ROUMAIN AU XVII-IÈME SIÈCLE DANS LE DÉPARTEMENT DU DOLJ

AURELIA FLORESCU

RÉSUMÉ

L'article présente un nombre de 12 titres de livres imprimés au XVII-ième siècle qui sont conservés dans le département du Dolj.

Ces exemplaires constituent de précieux témoignages sur le développement d'une vie spirituelle semblable dans les trois provinces roumaines.

Le principal aspect relevé par l'auteur c'est le remplacement graduel de la langue slavone (?) par la langue roumaine dans les livres imprimés.